

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ
імені Івана Черняховського

МАМЕДОВ Алі Аббас огли

УДК 355.48+623.444-/.446:94(517) “13”

ОРГАНІЗАЦІЯ, ОЗБРОЄННЯ ТА ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО
ВІЙСЬКА МОНГОЛЬСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТОРІЧЧЯ

20.02.22 – військова історія

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Національному університеті оборони України
імені Івана Черняховського, Міністерство оборони України

Науковий керівник: кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Печенюк Ігор Степанович,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняховського,
провідний науковий співробітник науково-дослідної
лабораторії кафедри оперативного мистецтва.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Бубенок Олег Борисович,
Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського
Національної академії наук України,
завідувач відділу Євразійського степу;

кандидат історичних наук, доцент
Бабенко Роман Вікторович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
доцент кафедри всесвітньої історії.

Захист відбудеться “ 01 ” лютого 2017 р. о 15.⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради К 26.709.04 Національного університету оборони України імені Івана
Черняховського за адресою: 03049, м. Київ, Повітрофлотський проспект, 28.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного університету
оборони України імені Івана Черняховського (03049, м. Київ, Повітрофлотський
проспект, 28).

Автореферат розісланий “ 30 ” грудня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради



І. П. Козинець

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Одним з важливих завдань сучасної воєнно-історичної науки є проведення аналізу й узагальнення набутого досвіду у війнах минулого. Його глибоке засвоєння сприяє належним чином зрозуміти сутність і зміст тих явищ і процесів, що відбувалися й відбуваються у військовій справі нині, визначити тенденції та спрогнозувати основні напрями розвитку воєнного мистецтва. Саме результати воєнно-історичних досліджень форм і способів збройної боротьби, концептуальних підходів щодо застосування військ (сил) визначатимуть подальші напрями розвитку збройних сил загалом, і України зокрема.

Ще за Стародавніх часів та доби Середньовіччя у правителів великих держав було чітке розуміння того, що потужне військо є важливим інструментом збереження та посилення влади і реалізації інтересів правлячих кіл, запорукою вирішення багатьох зовнішньополітичних проблем. Особливо це усвідомлювали ті з них, хто ставив перед собою далекосяжну політичну мету щодо загарбання інших земель. Такий підхід з реалізації політичних амбіцій і вирішення міждержавних протиріч характерний і в наш час для правителів тих держав, які ставлять за мету посилити геополітичний вплив на світовій арені за рахунок підкорення чи втягнення у свою орбіту інших держав.

У сучасних умовах, коли ворог зі Сходу, підступно здійснивши збройну агресію, порушив територіальну цілісність і суверенітет нашої держави, першочергової ваги набуває завдання достойної відсічі противнику. Не останню роль у забезпеченні вирішення Збройними Силами України цього важливого завдання і є напрацювання уроків із війн минулого та їх врахування в сучасних умовах. Вивчення монгольського війська у період його найбільшої могутності, його завойовницьких походів і воєнного мистецтва має певне значення для сьогодення, зважаючи як на вищевикладені обставини, так і на низку інших значимих чинників.

З іншого боку, військова справа монголів являє певний науковий інтерес як історико-цивілізаційне явище. Монголи, у соціально-політичному житті яких провідну роль відігравала військова справа, були одним із найдавніших народів Центральної Азії, зробивших значний внесок у розвиток світової цивілізації. Однак, багатовікова історія цього народу ще не отримала достатньо повного й об'єктивного висвітлення в науковій літературі. Особливо це стосується періоду середньовічної Монголії, коли її кочовий народ, очолюваний Чингізханом, створив потужну імперію, підкоривши багато племен і етносів, що існували на величезному євразійському просторі. Унікальність такого явища була б неможливою, якби в державі не було створено потужного війська. Саме воно дозволило Чингізхану зосередити в своїх руках необмежену державну владу і завоювати величезні території та поширити на них свій вплив, здобувши славу непереможного.

Аналіз літератури за даною темою свідчить, що багато аспектів військового будівництва, функціонування і діяльності війська Монгольської імперії ще не стали предметом всебічного комплексного воєнно-історичного дослідження. У науково-історичній літературі недостатньо висвітлені питання військової організації, комплектування, виховання та воєнного мистецтва монгольського війська за часів Чингізхана та його спадкоємців, що викликають науковий інтерес у дослідників.

На підставі вищевикладеного у дисертації сформульовано *наукове завдання*

дослідження, яке передбачає розширення, уточнення та систематизацію знань з військового будівництва і функціонування війська Монгольської імперії у першій половині XIII сторіччя, його організації, комплектування, озброєння, стратегії ведення війн і окремих кампаній, тактики польових битв та оволодіння фортецями.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в рамках наукових тем і програм кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка. Дисертант взяв участь у виконанні наукової програми “Середньовічна Європа, Візантія, Русь: політичні, економічні та культурні зв'язки (IX–XIV ст.)”, номер державної реєстрації 0115U003720, в якій підготував матеріали про особливості організації, комплектування, кількісний і якісний склад монгольського війська у досліджуваній період.

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає у відтворенні об'єктивної картини становлення і розвитку військової справи Монгольської імперії, розкритті особливостей військової організації, озброєння, стратегії і тактики монгольського війська в першій половині XIII сторіччя.

Для досягнення мети дослідження передбачено вирішення таких *завдань*:

з'ясувати стан наукової розробки теми, охарактеризувати джерельну базу, розкрити методи дослідження;

розкрити кількісний та якісний склад монгольського війська першої половини XIII ст., його організаційні і функціональні основи;

дослідити форми і способи навчання і виховання монгольських воїнів у досліджуваній період;

класифікувати зброю й озброєння монгольського війська за її призначенням;

визначити завдання та зміст стратегії війська Монгольської імперії, розкрити її форми в основних кампаніях першої половині XIII сторіччя;

дослідити способи і тактичні прийоми дій структурних підрозділів монгольського війська в польових битвах і при оволодінні ними укріплень і фортець.

Об'єкт дослідження – військова справа Монгольської імперії в першій половині XIII сторіччя.

Предмет дослідження – організація, озброєння і воєнне мистецтво війська Монгольської імперії досліджуваного періоду.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження склали принципи об'єктивності, науковості та історизму, а також загальнонаукові й історичні методи. Загальнонаукові методи дослідження (аналіз, синтез і порівняння) дозволили розглянути військову справу монголів у контексті політичних і соціально-економічних умов розвитку монгольської держави. Історичні методи (історико-порівняльний, історико-системний і проблемно-хронологічний) сприяли дослідженню розвитку Монгольської імперії та визначити етапи її військової організації, хронологію військових походів, стратегію і тактику монгольського війська. Дисертант використовував також методи порівняння й аналогії. Комплексне використання принципів і методів наукового дослідження при всебічному аналізі джерел і літератури дозволив забезпечити достовірність проведеного дослідження.

Хронологічні межі дослідження обумовлені об'єктом наукового пошуку й охоплюють першу половину XIII ст., переважно період 1206–1242 рр. Нижня межа – 1206 р. – обумовлена об'єднанням монгольських племен в єдину державу, верхня –

1242 р. – завершенням походу монгольських військ на чолі з Бату-ханом у Південно-Східну і Центральну Європу (1240–1242 рр.). В окремих випадках завдання дослідження обумовлювали вихід за визначені хронологічні межі.

Територіально тема дослідження охоплює територію значної частини євразійського континенту, а саме сучасної Монголії, Північно-Східного Китаю, Кореї, Середньої Азії і Близького Сходу, Північного Кавказу, Європейської частини Росії, України та країн Південно-Східної і Центральної Європи.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вирішено наукове завдання, яке раніше комплексно не розглядалося воєнно-історичною наукою, у дисертації *уперше*:

запропоновано й обґрунтовано авторську періодизацію розвитку військової справи монголів і хронологію їх походів у досліджуваний період;

розкрито організаційні засади монгольської армії і виявлено тенденції їх розвитку в першій половині XIII ст.;

встановлено та розкрито характерні риси й особливості озброєння монголів, його використання у досліджуваний період;

визначено й систематизовано способи та тактичні прийоми польових битв (боїв), облоги, штурму та оволодіння фортець монголами;

розкрито підходи до підготовки й навчання монгольських воїнів, удосконалення їх бойових якостей.

Уточнено та доповнено:

дані про кількісний й етнічний склад монгольського війська під час здійснення конкретних завойовницьких походів;

підходи до комплектування війська Монгольської імперії, відомості щодо його розподілу на види і типи озброєння, співвідношення кінноти та піхоти на різних етапах розвитку військової організації монголів;

класифікацію озброєння і спорядження монгольського війська, його функціональне призначення.

Набула подальшого розвитку історіографія за темою дослідження.

Практична значимість одержаних результатів полягає у можливості використання виявленого досвіду в сучасних умовах, у розвитку теорії та практики воєнного мистецтва, при підготовці воєнно-історичних праць за цією тематикою, розширенню історичних знань військових і цивільних фахівців у сучасних умовах. Результати дослідження, окремі теоретичні висновки, положення й узагальнення мають теоретичний і військово-прикладний характер та суттєво доповнюють знання про розвиток організації, озброєння та воєнного мистецтва війська Монгольської імперії в першій половині XIII ст., поглиблюють знання про історичний процес, що відбувався на території Євразії у досліджуваний період.

Результати роботи можуть використовуватися при проведенні воєнно-історичних досліджень і підготовці наукових праць, для розробки підручників і навчальних посібників з оперативного-тактичного блоку дисциплін для вищих військово-навчальних закладів України.

Особистий внесок здобувача. Одержані результати дослідження, їх публікація виконані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослід-

ження оприлюднені на засіданнях кафедр воєнної історії й оперативного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського та наукових, науково-практичних конференціях і симпозіумах, зокрема на IV-му науковому симпозіумі молодих учених «Орджонікідзе-2013» (Феодосія, 21–22 жовтня 2013 р.); II-й Міжнародній науково-практичній конференції “Военно-исторические чтения” (Керч, 17–19 лютого 2014 р.); VIII-й Волинській всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 20 листопада 2015 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації викладені в 9 наукових статтях, з яких 7 опубліковані у фахових виданнях, у тому числі одному закордонному та 2 матеріалах науково-практичної конференції і симпозіуму.

Структура дисертації підпорядкована виконанню мети і завдань дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і 12 додатків. Список використаних джерел складає 249 найменувань на 19 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 258 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано наукове завдання, визначено об’єкт, предмет, мету і завдання дослідження, окреслено його хронологічні і територіальні межі, показано наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, а також висвітлено особистий внесок здобувача й апробацію результатів дослідження.

У першому розділі “**Історіографія, джерельна база і методи дослідження**” з’ясовано стан наукової розробки теми, проаналізовано джерельну базу, визначено й описано методи дослідження. Історіографію складає сукупність науково-історичних праць зарубіжних і вітчизняних фахівців, які з різним світоглядним підходом і ступенем глибини досліджували окремі аспекти цієї проблематики. Історіографію теми дослідження за змістом публікацій, аналізом подій і їх оцінкою умовно поділено на чотири групи: російська історіографія до 1917 р. та праці російських і вітчизняних дослідників в еміграції; радянська історіографія (1922–1991 рр.); сучасна зарубіжна історіографія; новітня українська історіографія.

Дореволюційна російська історіографії характеризується появою праць, присвячених вивченню завойовницьких походів монголів і деяких аспектів їх воєнного мистецтва. У 1846 р. вийшла праця воєнного теоретика М. Іваніна, в якій уперше в російській історіографії частково розглядалися питання воєнного мистецтва, озброєння, військово-адміністративного устрою та завоювань монгольського війська. У 1863 р. вийшла монографія російського історика-сходознавця І. Березіна, в якій відтворено основні принципи державної й правової ідеології Золотої Орди – жорстку централізовану владу, беззаперечний авторитет хана, повсюдно підтримувані законність і правопорядок, не лише в самій Орді, але й у васальних державах. Автор доводить тезу, що золотоординські ярлики слугували не лише засобом реалізації правової політики ханів, але й важливим символом влади роду Чингізідів.

Праця російського ученого-сходознавця В. Тізенгаузена, що вийшла в 1884 р., ґрунтується на арабських і перських джерелах XIII–XVI ст. і присвячена історії Монгольської імперії та Улусу Джучі (Золотої Орди). У ній цитуються фрагменти

книги ан-Насаві, в яких описується хід завоювання Хорезма армією Чингізхана. Частково розкривається військова справа монголів, організація їх війська та походи Бату-хана на Русь і в країни Центральної Європи. У 1886 р. вийшла праця М. Маркова, присвячена історії кінноти у середньовічних державах Європи й Азії та розглянуто бої і битви монгольського війська. Текст книги супроводжують численні ілюстрації, зображення порід коней, однострої й озброєння вершників, портрети відомих полководців, а також схеми і карти битв. Праці В. Бартольда, що вийшли у 1897–1900 рр., стали першими в російському і світовому сходознавстві, в яких історія Середньої Азії підготовлена за першоджерелами арабських, перських і місцевих авторів.

Дореволюційна історіографія доповнюється працями російських і вітчизняних дослідників, які опинилися в еміграції після революції 1917 р. В емігрантських колах з'являються перші узагальнюючі праці за окремими аспектами заявленої теми. Серед них слід виділити монографію ученого-євразійця Г. Вернадського, в якій розглянуто основні аспекти створення Монгольської імперії, зокрема дії її війська, військово-адміністративне управління захопленими землями, наслідки панування монголів у Русі, їх вплив на військово-політичні зв'язки, стиль правління й внутрішнього управління державою та ін. У Белграді вийшла книга калмицького дослідника Е. Хара-Давана, в якій розглядається військовий устрій Монгольської імперії, її воєнна стратегія і висловлено авторський погляд на особистість і завойовницькі плани великого полководця та його нащадків.

У радянській історіографії 1922–1991 рр. тему організації, озброєння та воєнного мистецтва війська Монгольської імперії в першій половині XIII ст. також не достатньо розкрито. Працями, в яких знайшла часткове відображення тема військової справи монголів, стали дослідження Г. Грумм-Гржимайла, який у 1927 р. видав узагальнюючу працю, де містяться історичні й етнографічні нариси Західної Монголії та описані імперії хунну, тюрків, чжурдженів, монголів, ойротів, маньчжурів та ін. У праці відомого воєнного теоретика О. Свечіна викладено короткий огляд воєнної стратегії монголів. Крім того, у працях міжвоєнного періоду, зокрема Б. Владимирцова, розглянуто суспільний устрій Монгольської імперії, систему й структуру військової організації, військово-феодальних відносин, склад і способи комплектування війська. Н. Поппе розкрив історію й етнографію монгольських народів; у праці А. Насонова йдеться про похід війська Батия на Русь і політику монголів на руських землях. У працях В. Куна показано вплив географічного чинника на військову справу кочівників Центральної Азії; фундаментальні праці відомих дослідників Б. Грекова, Ф. Шамагонова і О. Якубовського присвячені історії Золотої Орди та руських земель у XIII–XV ст. Окремо слід відзначити праці радянських воєнних вчених О. Строкова, Є. Разіна, П. Ротмістрова, в яких частково розкрито воєнне мистецтво монголів і його військова організація.

Праці радянських дослідників 1960–1980-х років, зокрема М. Сафаргалієва і Г. Федорова-Давидова присвячені суспільному устрою й розпаду Золотої Орди. У працях І. Майського, Г. Меліхова й Е. Кичанова на підставі писемних джерел розкрито життя Темучина (Чингізхана) та встановлення влади монгольських феодалів у Північно-Східному Китаї; А. Медведєв досліджував ручну металеву зброю (лук, стріли, самостріл), монгольські наконечники стріл, їх різновиди та призначення; Ю. Худяков і А. Кіріпичников досліджували озброєння середньовічних кочівників Південного Сибіру,

Центральної Азії та військову справу Русі і монголів. Н. Мункуєв описав китайські джерела про ранніх монголів і перших монгольських ханів; С. Школяр досліджував металеву артилерію, джерела з історії довогнепальної артилерії та середньовічні вогнеметні пристрої; В. Пашуто описав похід монголів у глиб Європи і його наслідки; Л. Черепнін і С. Гусаревич розкривали монголо-татарські завоювання XIII ст.; І. Петрушевський і З. Буніатов описали похід війська Чингізхана в Середню Азію в 1219–1224 рр., завоювання держави Хорезмшахів, падіння Бухари і Самарканда, оборону Худжанда та підкорення Хорезма; Б. Кумеков і А. Кадирбаєв аналізували роль тюрків у Монгольській імперії Чингізхана та його нащадків та ін.

Зарубіжна історіографія представлена також працями європейських учених, представників американської, російської та казахської наукових шкіл. У праці шведського ученого й дипломата А. д'Оссона досліджено військово-політичну історію монголів і показана провідна роль Чингізхана у створенні держави та війська. Французький дослідник-орієнталіст Р. Груссе підготував концептуальну працю про євразійську історію монгольської епохи, включаючи й військову справу кочівників Центральної Азії, завойовницькі походи Чингізхана. Американську наукову школу представляють учені Г. Лемб, М. Россабі та Дж. Уезерфорд, які у своїх працях розкривають роль Чингізхана у створенні Монгольської імперії, виділяють його як найбільшого завойовника у світовій історії, що створив сильну армію та став могутнім монархом і непереможеним воєначальником.

Сучасна російська історіографія представлена працями В. Трепавлова, С. Кляшторного, Т. Султанова, Б. Базарова, К. Крадіна, Т. Скриннікової, які розкривають державний устрій Монгольської імперії в XIII ст., владу в імперії за часів Чингізхана, держави й тюркські народи, що населяли Євразійський степ у давнину й середньовіччя тощо. Дослідник Р. Почекаєв описав еволюцію торе в системі монгольського середньовічного права. У працях О. Федорової, С. Ахмедова і О. Доманіна йдеться про Чингізхана, його нащадків та схарактеризовано монгольську навалу на Русь. У фундаментальній праці за редакцією В. Золотарьова описано вирішення воєнно-стратегічних завдань у період роздробленості Русі, нашествя монголів на Русь, їх похід на Захід і розвиток воєнної стратегії Русі у період боротьби за визволення від монголо-татарського іга. Вивченням армії Монгольської імперії, її воєнного мистецтва, спорядження та зброї в X–XIV ст. займалися учені-медієвісти М. Горелік, С. Тарнбул, О. Тішкін. Організацію монгольського війська, його чисельність, принципи комплектування та військові аспекти держави Чингізхана й облогові технології монголів, а також застосування бойових газів у війську середньовічних монголів досліджували Р. Храпачевський, В. Кощеєв, В. Свентославський та ін.

Казахська новітня історіографія представлена працями учених В. Юдіна і М. Абусеїтової, А. Кадирбаєва, С. Ахіджанова, К. Ускенбай, А. Кушкумбаєва, Ж. Тулібаєва, в яких на підставі писемних джерел розкривається військова справа Улусу Джучі, історія Монгольської імперії періоду Золотої Орди, а також історія середньовічних уйгурів, джалаїрів, найманів і киреїтів і показана роль кипчаків в історії середньовічного Казахстану.

Новітня українська історіографія включає праці дослідників, серед яких дослідження В. Бережинського і С. Свистовича, в яких йдеться про військову організацію та воєнне мистецтво держав Східної Європи; О. Бубенок висвітлює історію аланів і

тюркомовних номадів Європи від Атіли до Чингізхана, політику монголів з переселення народів на півдні Східної Європи за часів Золотої Орди. Праці С. Крутікова і Л. Савченко, М. Івануца та В. Бережинського частково розкривають питання зародження військової організації держави Чингіза, війни і воєнне мистецтво монголів, зокрема зародження і розвиток тактики облогового бою у монголів. П. Єремеев розкриває кавказький похід Субедея і Джебе та плани монголів щодо Половецького степу. Окремо слід відзначити працю М. Котляра, де в розділі “Монголи і Русь” описано появу монголів на історичній сцені, їх завоювання, битву 1223 р. на Калці, розгром Північно-Східної Русі, “Батиїв погром” і штурм Києва, вторгнення монголів у Галицько-Волинську Русь, владу Орди на захоплених землях і русько-монгольські стосунки. Р. Бабенко аналізує гендерний чинник у формуванні влади Монгольської імперії, спільні кампанії князів Південно-Західної Русі та золотоординських ханів у XIII ст. І. Печенюк досліджував військову організацію Монгольської держави, воєнно-правові засади, склад і комплектування їх війська.

У дисертації проведено класифікацію різних за походженням, видовими ознаками та змістом джерел, визначено їх репрезентативність. Виявлені джерела систематизовані й умовно поділені на такі групи: писемні відомості, створені як безпосередньо у період монгольських завоювань, так і дещо пізніше; науково-довідкові та довідникові видання; документальні та науково-популярні відеоматеріали й фільми. До першої групи джерел відносяться: монгольські – “Сокровенне сказання”, ярлики і листи монгольських ханів; китайські – “Мен-да бей-лу” Чжао Хуна, “Хей-да ші-люе” Пен Да-я і Сюй Тіна, “Путьові записки китайця Чжан Де Хой”, “Чан Чунь сі ю цзи» Лі Чжі-чана, надгробний надпис на могилі Елюй Чуцая, зроблена Сун Цзи-чженем, “Шен-у цинь-чжен лу” Чахана, хроніка “Юань ши”; арабські – історичні твори Ібн-ал-Асіра і ан-Насаві; перські – “Табакаат-і Насері” Джузджані, “Тааріх-і джахангушай” Джувейні, “Джамі ат- таваріх» Рашід ад-Діна; вірменські літописи і твори – “Історія Вірменії” Кіракоса Гандзакеці, “Історія інока Магакії”, “Літопис Себастаці”, “Літопис Степаноса”, “Літопис Смбага Спарапета” і деякі інші документи (листи, угоди і пам’ятні записи); грузинські – хронограф “Картліс цховреба”; сирійські – “Історія мар Ябалахі III і раббан Сауми” і хроніка Григорія Абуль Фараджа; тибетські – “Дебтер-марбо” Гунга-Дорчже; європейські – записки угорського монаха Юліана, “Історія монгалов” П'єрано Карпіні, “Подорож у східні країни” В. Рубрука, “Книга Марко Поло”, хроніки Фомі Сплітського і Матвія Паризького та інші праці європейських авторів XIII ст.; руські літописи, розповіді і житія, що відносяться до XIII ст. У них міститься різноманітна інформація та відомості про події, що відбувалися в середньовічному монгольському середовищі, докладні описи їх побуту, озброєння, способів ведення війни та ін.

Науково-довідкові та довідникові видання (текстові й картографічні) використані для ілюстрування й уточнення даних і відомостей, пов’язаних з темою дослідження. Частково доповнили загальну картину військової справи монголів у досліджуваній період документальні та науково-популярні відеоматеріали та фільми. Вони характеризуються певним суб’єктивізмом і фактично не використовуються вітчизняними дослідниками у своїх наукових працях. Проте, вони цінні як джерела, що певним чином розширюють знання з теми дослідження.

Отже, аналіз історіографії та джерельної бази засвідчив, що тематика військової справи Монгольської імперії не залишалася поза увагою вітчизняних і зарубіжних

дослідників. Однак, організація, озброєння, стратегія й тактика монгольського війська в першій половині XIII ст. не була предметом окремого дослідження та потребує сучасного комплексного дослідження. Автором встановлено, що наявна джерельна база є достатньою для вирішення визначеного наукового завдання, а залучення маловідомих арабських і перських писемних джерел суттєво розширило знання за даною тематикою. Використана у дисертації методологія воєнно-історичного дослідження надала можливість досягнути поставленої мети і розв'язати наукове завдання.

У другому розділі **“Військова організація та озброєння війська Монгольської імперії”** показано, що розвиток організації й озброєння у досліджуваній період проходили, в два етапи, залежно від завдань і результатів військової справи: від 1206 до 1227 року та від 1229 до 1242 року. Кожний з етапів мав певні особливості. На першому етапі завершилося формування єдиної держави на чолі з Темучином, якого на курултаї проголосили Великим ханом усіх монголів з врученням титулу Чингізхан. У цей період відбулося підкорення сусідніх племен і на основі родової ознаки було створено сильне, дисципліноване і мобільне військо. Упродовж 1220-х років до складу Монгольської імперії шляхом завоювання увійшли Північний Китай, Корея, Середня Азія та Північна Індія. Другий етап характеризувався розподілом території імперії на улуси між синами Чингізхана, а саме: Улус Угедея – власне Монголія і Північний Китай, Улус Чагатая – Середня Азія, Улус Джучі – простір на захід і південь від Іртиша до Уральських гір, Аральського й Каспійського морів, які були в складі єдиної держави ще упродовж 40 років після його смерті у 1227 р. У цей період значно розширилися межі Монгольської імперії за рахунок підкорення значної частини руських князівств і сусідніх держав. У 1240-х роках виділився ще один улус, що охоплював значну частину Ірану та Закавказзя, і був відданий внуку Чингізхана Хулагу. Монгольське військо мало добру організацію та сучасну на той час зброю й озброєння, його відрізняла простота, багатофункціональність, здатність виконати поставлені завдання.

В основу організаційної структури монгольського війська було покладено військово-адміністративний десятковий принцип комплектування. Військо поділялося на десятки (арбани), сотні (джагуни), тисячі (мінгали) і десятки тисяч (тумени або тьми). На чолі кожного структурного підрозділу стояв командир, призначення якого, крім десятника (вибірна посада), здійснював особисто Великий хан. Тумен був не тільки військовим з'єднанням, але й адміністративно-територіальною одиницею держави. Тисяча формувалася з воїнів, які належали до різних родів і племен. Сотні, як правило, склалися з вихідців одного роду або групи родів. В основу комплектування десятки було покладено родовий принцип. Її командир обирався особовим складом десятки.

Комплектування війська відбувалося таким чином: під час загального набору до війська кожен десяток кибиток мав виставити від одного до трьох воїнів, забезпечивши їх продовольством і зброєю. У війську мали служити всі монголи, здатні носити зброю, а підвладні їм племена зобов'язані були виставляти допоміжні сили. Чисельність монгольського війська у хронологічних межах була різною і визначалася завданнями, що стояли перед ним та мобілізаційними можливостями держави. У різний час чисельність війська нараховувала від 95 до 350 тис. осіб. Крім того, була організована гвардія (кешіктен) хана, що нараховувала 10 тис. ретельно відібраних воїнів і підпорядковувалася йому особисто.

Основним родом монгольського війська була кіннота, яка поділялася на легку і важку. Піхота була допоміжним родом військ і мала статус ополчення. Разом з тим, у монгольській армії були організовані спеціальні служби: інтендантська, військово-технічна, польова особливої охорони (свого роду жандармерія).

Значну увагу в армії Чингізхана приділяли організації бойової підготовки. Її основою був “звід законів”. Індивідуальна підготовка воїнів-вершників починалася з раннього дитинства й отрочтва, яка в подальшому вдосконалювалася. Серед форм підготовки і підвищення бойової майстерності виділялися облавні полювання та різного роду поєдинки і змагання. Облавні полювання проводилися в формі маневру, зазвичай на початку зими: організовувалася розвідка для визначення місцевості, найбільш багатой дичиною і звіром; війська поділялися на центр, праве та ліве крило. Рухаючись концентрично, вони утворювали суцільне коло, в якому полювання починали в порядку старшинства: хан, князі, вельможі, воєначальники зі своїми дружинами, а після них – прості воїни. Всі заходи спрямовувалися на бойову виучку військ і сприяли поєднанню високої індивідуальної верхової майстерності з оволодінням тактичними прийомами у складі підрозділів. Серед умінь і навичок, що вироблялися у такий спосіб, першочергове значення мали: уміння триматися у сідлі й управляти конем, влучно стріляти з луку в русі, долати річки та інші перешкоди. Із бойових якостей, що формувалися в процесі бойової підготовки увага зосереджувалася на вихованні спостережливості, витривалості, дисциплінованості, дотримання бойового товариства і взаємодопомоги в поході і в бою, невибагливості, здатності переносити різні тяготи під час походів.

При формуванні війська велика увага приділялася відбору командного складу. Основною вимогою при відборі командира були особисті якості воїна, його бойові здібності, а не походження, знатність або вислуга років. Враховувався принцип розуміння потреб рядових воїнів. Високі бойові якості окремих монгольських воїнів стали основою для організації злагоджених дій великих підрозділів. Суттєву роль у підтримці дисципліни відігравала і система покарань за її порушення.

Перемоги монгольським військом досягалися не лише завдяки його організації і високим індивідуальним якостям воїнів, але й умілим володінням зброєю. Монгольське військо мало на озброєнні різні зразки зброї і техніки, в тому числі і нові на той час. На основі використання металу монголи у першій половині XIII ст. здійснили технологічний стрибок у виготовленні різних видів зброї й озброєння. Їх озброєння в досліджуваній період являло собою комплекс різних видів холодної зброї та засобів індивідуального захисту воїна в бою.

Загалом монгольське військо було оснащене різноманітною металевою зброєю і засобами індивідуального захисту воїнів у бою. За своїм функціональним призначенням зброя поділялася на легку і важку, а також облогову й штурмову. За принципом дії і конструктивними особливостями – на зброю дистанційного і рукопашного бою.

Для дистанційного бою використовували луки зі стрілами, легкі списи і металеві сокири. Ця ж зброя відносилась до класу легкої зброї. Нею, як правило, озброювалася легка кіннота. У монгольській армії перевагу надавали вдосконаленню легкої зброї дистанційного бою, частка якої станом на початок 1240-х років збільшилася майже удвічі. Постійно вдосконалювалися її бронебійні якості шляхом удосконалення наконечників стріл і списів, що суттєво підвищило ефективність боротьби з броньованою

кіннотою і щитоносною технікою. Лук зі стрілами був найпоширенішим видом холодної зброї дальнього бою, яким озброювалися до 100% легкої кінноти і 70–80% важкої кінноти. Основними його перевагами були простота і надійність використання в бою, дальність польоту і точність попадання в ціль. У важкої кінноти основною колюче-рублячою зброєю був меч, у легкої – шабля. Разом з тим, на озброєнні воїна були також ножі, кинджали і бойові сокири. Бойовою і почесною зброєю, що символізувала владу, були булави, виготовлені з бронзи, чавуну та заліза. Разом з тим, спостерігалася тенденція щодо полегшення колюче-ріжучої зброї. Так, поступово за досвідом чисельних війн важкі списи стали замінюватися більш легкими – піками, а мечі – шаблями.

У монгольській армії було створено власну облогову і штурмову зброю й озброєння, що дозволяло оволодівати добре захищеними містами й фортецями. Його вдосконалення відбувалося шляхом розширення арсеналу та покращення якості і надійності застосування при штурмі фортець.

Захисне озброєння призначалося для індивідуального захисту воїна і його коня в бою. Найуживанішими були панцирі, шоломи, щити, кольчуги і лати, а для захисту коня – панцирі, маски або личини. Вдосконалення цього виду захисного озброєння відбувалося шляхом поліпшення якості металу, що застосовувався, збільшення його міцності і зниження ваги.

Отже, в Монгольській імперії з метою розширення її володінь за короткий термін було створене сильне й добре організоване військо. Простота і функціональність його організаційно-штатної структури дозволяли утримувати військо в постійній бойовій готовності, забезпечували надійне управління його структурними підрозділами та організацію взаємодії між ними в поході і в бою.

Оснащення війська різноманітною за призначенням і функціональними особливостями зброєю і засобами індивідуального захисту в бою воїна дозволили довести його боєздатність до найвищого на той час рівня. Все це в поєднанні із високою фізичною підготовкою і професійною майстерністю, дозволяло монгольській армії добиватися перемоги над сильним противником.

У третьому розділі **“Воєнне мистецтво монголів у завойовницьких походах першої половини XIII ст.”** доводиться, що основою зовнішньої стратегії монгольської держави в першій половині XIII ст. була практика підготовки та проведення військових кампаній (завойовницьких походів) з метою розширення територіальних володінь, підкорення інших племен і етносів та збирання з них данини, а в разі збройного опору – розгрому противника на будь-якому театрі воєнних дій. Противника, способи його розгрому, перелік основних заходів і план кампанії визначалися та схвалювалися на курултаї.

Найважливішими особливостями монгольської стратегії були: ухилення від боротьби з переважаючими й організованими силами противника, обхід їх і глибокий удар по життєвих центрах країни; дезорганізація оборони противника внутрішньо-підривною діяльністю і терором; першочергове знищення командування і воїнів армії противника, а в окремих випадках – і населення міст-фортець.

Мета кожної з кампаній і фактори, що впливали на її проведення, визначали конкретні форми і способи стратегічних дій. Основною формою стратегічних дій був похід у рамках якого могло проводитися декілька кампаній. Мета кампанії передбачала підкорення країни (кількох країн), або захоплення її окремих районів. Під час

проведення кампанії відбувалася одна або декілька послідовних або одночасних (генеральних) битв. Кампанії супроводжувалися ефективними й активними діями по блокуванню і рішучому штурму міст-фортець. Обов'язковою умовою підготовки і проведення будь-якої кампанії було забезпечення ретельної стратегічної розвідки.

У перших війнах з осілими тангутськими етносами монголи ставили за мету їх підкорення з одночасним веденням стратегічної розвідки перед походом у Китай і Корею. Під час походу розширився перелік форм і способів стратегічних дій, які включали: просочування; стратегічне охоплення і клин; фронтальний удар; маневр з метою удару у фланг, тил противника і повне його знищення. Високого рівня досягли стратегічна розвідка, стратегічна раптовість і маскування, ухилення від проведення генеральної битви, внутрішньо-підбивна діяльність. Виявлено, що в подальших походах, починаючи з 1219 р. цілі Монгольської імперії стали розширюватися і набувати більш складної форми. Стратегічні дії поповнювалися новими прийомами активного пошуку противника, нав'язуванням йому відкритого польового бою, застосуванням хибного відступу з переходом у контрнаступ, що завершувався його повним розгромом. Монголи всебічно враховували об'єктивні і суб'єктивні чинники: відсутність єдності передбачених для завоювання держав і етносів, слабкість їх військ, продажність місцевої знаті і чиновників, політичну і військову міць своєї держави, перевагу свого воєнного мистецтва над воєнним мистецтвом інших держав.

Встановлено, що головною метою походу на Русь було захоплення її території і підкорення її населення. Територію Русі планувалося включити до складу Західного Улусу Джучі. З огляду на політичні, фізико-географічні чинники, результати перших боїв з русичами, з урахуванням їх морального стану, цей похід готувався упродовж 13 років. Підготовка походу монголів на Русь включала великий комплекс заходів і здійснювалася за чотирма напрямками: політичним, економічним, ідеологічним і військовим. Політична підготовка полягала у визначенні цілей завоювання, способів його досягнення і залучених сил і засобів. Економічна підготовка включала визначення матеріальних джерел проведення військових кампаній. Ідеологічна складова підготовки полягала в моральному впливі на противника та обробці населення руських князівств, у підкупі та розколі еліт суспільства, в ідеологічному вихованні монгольського населення та її воїнів. Власне військова підготовка включала створення потужної армії і розробку планів військових кампаній. Основою стратегічних дій монголів у поході на Русь був послідовний розгром дружин окремих князівств і завоювання їх територій. При розгромі противника часто застосовувалося охоплення, оточення, удар у тил і фланг.

Під час битв (боїв) проявилися основні особливості тактики монгольського війська: виснаження противника маневруванням і масованим обстрілом його з луків; знищенні деморалізованого противника ударом важкої кінноти і примушенні його до втечі з поля бою; переслідуванні відступаючого противника та його повному знищенні.

Монголи завжди прагнули вирішити результат бою на його початковому етапі, щоб уникнути великих втрат серед свого війська. Їх легкоозброєна кіннота зазвичай воювала у розсипному строю і здійснювала масований обстріл противника з луків. Бій розпочинали летючі загони авангардів, маючи завдання порушити монолітність щільного бойового порядку противника, завдати йому істотної поразки до вступу в бій своїх головних сил, а, по можливості, й примусити його до втечі. Після цього у бій

вступали головні сили, ліве крило якого вело бій на дистанції, обстрілюючи противника (свого роду безконтактний бій), частина сил “прощупувала” його міцність короткими рукопашними сутичками. Крилом атаки і головного удару було праве крило, що виконувало ряд завдань: обхід або прорив центру противника, захоплення його прапора і знищення воєначальника. Обидва крила з’єднувалися в тилу бойового порядку противника, оточуючи і остаточно знищуючи його. Фронтальний удар, як правило, супроводжувався раптовими атаками у фланг і тил.

Оточуючи противника, монголи завжди залишали йому місце для відступу, оскільки розуміли, що повністю оточений противник буде битися наполегливо і запекло. Після розгрому противника монголи організовували його переслідування, яке могло тривати декілька днів. Головну роль при цьому відводили легкій кінноті. Під час бою гвардія, зазвичай, перебувала в резерві, у готовності до проведення вирішального удару (атаки) або контратакувати противника. Воєначальники ніколи не брали участь у битві, а перебували в місці, звідки було зручно спостерігати за полем битви (бою), здійснюючи керівництво своїми військами. Ставка хана розташовувалася позаду головних сил, на напрямку головного удару.

Управління битвою (боєм) здійснювалося з використанням різних сигналів: голосом, посильними, білими і чорними прапорами, які використовувались удень, а вночі – ліхтарями. Рішучому наступу завжди передував бій у барабани, що перевозилися на верблюдах. Уміле управління військами на полі бою було запорукою перемоги.

Зазвичай бойовий порядок війська складався з центру, правого і лівого крила, авангарду та резерву. Попереду основних сил бойового порядку розташовувалися сторожові пости. У побудові військ монголи всіляко уникали стереотипів і шаблонів. Виходячи із задуму бою, умов місцевості, оцінки противника, вони часто видозмінювали свої бойові порядки, пред’являючи до його елементів чіткі вимоги. Залежно від вимог перерозподілялися і сили між елементами. Особливо це стосувалося флангів бойового порядку, склад сил в яких іноді змінювався на 40–50% і більше.

Рух на місцевості до місця зустрічі з противником здійснювався у похідному або передбойовому порядку, що складався з 3–4 груп кінноти. Кожній групі в русі визначався свій маршрут. Крайніми двома маршрутами йшли флангові групи, а центральним – головні сили. Якщо в бойовому порядку було чотири групи, то центральним маршрутом йшли дві групи, здійснюючи рух один за одним. Кожна група в русі виділяла авангард, групи прикриття, охорони і розвідки. Такий бойовий порядок забезпечував постійну готовність монгольської армії до бою.

У бою монголи уникали фронтальних ударів, рукопашної сутички, як правило, застосовуючи обхідний маневр з ударом у фланг противнику; маневр виходу в тил противника та завдання йому одночасного удару з фронту і тилу; прийом хибного відступу з переходом основних сил у контрнаступ з подальшим переслідуванням і повним знищенням сил противника. Ці маневри і прийоми доповнювалися військовою хитрістю і підступністю. У боях з руськими дружинами, під час походу на Русь у 1237–1240 роках, основними тактичними прийомами монголів були: раптовість нападу; розсічення і розгром противника по частинах; обхідний маневр; удар в один із флангів руської рати. Перед боєм монголи завжди проводили ретельну розвідку противника, русичі ж цьому достатньої уваги не приділяли.

Яскравим проявом високої тактичної майстерності монголів стала битва на річці

Сайо (Угорщина, поблизу Будапешта) 11 квітня 1241 р. У ній одночасно був застосований комплекс тактичних прийомів: військова хитрість, раптовість, хибний відступ з переходом у контратаку, відволікаючий удар на очікуваній противником ділянці, оточення противника, навмисне залишення вільної ділянки для виходу з оточення противника, подвійне переслідування і знищення противника по частинах.

Під час проведення військових кампаній у монголів значного розвитку набуло мистецтво оволодіння фортецями. Основними чинниками, що впливали на його розвиток були: наявність і вдосконалення облогової і штурмової техніки; накопичення досвіду особовим складом й командирами всіх рівнів, виділеними для оволодіння фортецями; створення, вдосконалення й ефективне застосування спеціальних підрозділів з обслуговування, ремонту та виробництва облогової техніки.

Мистецтво оволодіння фортецями у своєму розвитку пройшло два етапи. Перший етап почався зі створенням Монгольської імперії у 1206 р. і завершився на початку 1220-х років. Другий етап почався в процесі перших походів на Русь та Волзьку Булгарію і закінчився разом з Європейською компанією на початку 1240-х років. На початку першого етапу у війнах з тангутами (1206–1207 рр.) способи і прийоми взяття фортець були зовсім простими: виманювання противника в поле та розгром його, після чого взяття беззахисної фортеці; раптовий набіг на фортецю у той час, коли її оборонці не були готовими дати відсіч противнику. У цей час з'явилися перші зразки облогової техніки, захопленої у противника. Почали застосовувати спосіб блокади фортець змором, під час якої здійснювалися різні технічні дії, велися переговори про здачу фортеці, залякування обложених, підкуп командування гарнізону і як крайній захід, штурм фортеці. Упродовж 5–10 років безперервних війн монголи накопичили значний досвід, розширили арсенал прийомів і способів оволодіння фортецями. На практиці почали застосовувати спосіб хибного відступу і заманювання противника в засідку. За цей час монголи захоплювали облогову техніку, полонили фахівців фортець, здійснювали підготовку своїх фахівців з обслуговування, ремонту і будівництва різної облогової техніки. Були створені металеві й інженерні підрозділи, які називали артилерійськими. До кінця цього етапу було налагоджено виробництво власної облогової техніки на місцях і в походах, створені спеціальні команди з обслуговування і застосування багатофункціональної облогової техніки, збільшена мобільність артилерійських підрозділів за рахунок створення облогового обозу, відпрацьовані і закріплені практикою багато тактичних прийомів і способів оволодіння фортецями. Для оволодіння фортецями монголи залучали хашар (майстрових з облогової техніки), що являв собою поєднання технічних і тактичних засобів. Його суть полягала у застосуванні хашара як живого щита для катапульт, атакуючих колон монголів і дії таранів. Іншою особливістю застосування хашара монголами було використання його як безпосереднього засобу штурму його першої хвилі.

На другому етапі під час походу на Русь прийоми і способи оволодіння фортецями істотно вдосконалилися. Це було пов'язано з впливом ряду чинників, головними з яких були: феодална роздробленість князівств; фізико-географічні умови місцевості, де розташувалися міста і фортеці; особливості їх зодчества. Фізико-географічні умови місцевості, де розташовувалися руські міста, не дозволяли монголам використовувати свою облогову техніку в літню пору. Тому руські міста завойовувались взимку, коли замерзали річки, болота і вода в ровах, виритих навколо міст-фортець. Особливості

руського дерев'яного зодчества також впливали на способи і прийоми взяття фортець монголами; кам'яні фортеці у той час були на Русі рідкісним явищем, за винятком Кременця, Данилова, Холма, розташованих у Галицько-Волинському князівстві, перед якими монголи виявилися безсилями. Більшість фортець на Русі монголи брали штурмом, здійснюючи перед цим облогу, під час якої навколо міста засипалися рови, створювалися земляні насипи в місцях запланованого штурму, будувалися стіни, проводилися й інші підготовчі заходи. Під час штурму застосовувалися каменемети, стріломети, тарани, облогові драбини й інші пристосування.

У дисертації стверджується, що імперія Чингізхана та його наступники у першій половині XIII ст. вела постійні загарбницькі війни. Під час їх ведення високого розвитку досягло воєнне мистецтво монгольського війська, яке включало стратегію і тактику польових боїв, облоги та захоплення фортець.

Стратегія, як вища галузь воєнного мистецтва, вирішувала завдання підготовки і проведення різних кампаній, цілі яких визначалися Великим ханом, з обговоренням їх на курултайі. Там же визначалися стратегічні форми і способи дій кожної кампанії, розроблявся план і намічались заходи щодо його здійснення. Стратегічні дії доповнилися новими прийомами активного пошуку противника, з нав'язуванням йому відкритої польової битви (бою), застосуванням хибного (удаваного) відступу з переходом у контрнаступ, що закінчувався повним розгромом противника. Тактика дій монгольської армії як у польовій битві, так і при оволодінні фортецями витікала зі стратегії проведення кампанії. Її розвиток відбувався шляхом удосконалення бойових порядків, прийомів і способів ведення бою.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено *наукове завдання*, яке полягало у розширенні, уточненні та систематизації знань з військового будівництва і функціонування війська Монгольської імперії у першій половині XIII сторіччя, його організації, комплектування, озброєння, стратегії ведення війн і окремих кампаній, тактики польових битв та оволодіння фортецями.

У висновках сформульовані основні результати дослідження, що виносяться на захист. Аналіз історіографії засвідчив, що військова справа Монгольської імперії, незважаючи на її актуальність, дотепер повною мірою не була розкрита. До цього часу не створено узагальненої наукової праці з цієї теми, хоча вийшла значна кількість наукових праць вітчизняних і закордонних авторів. Однак, здебільшого вони розглядають лише окремі аспекти означеної теми та мають описовий і фрагментарний характер.

Доведено, що розвиток військової справи Монгольської імперії у першій половині XIII сторіччя пройшов два етапи: перший – створення єдиної держави Чингізханом у 1206–1227 рр.; другий – поділ держави на великі улуси між його синами в 1229–1242 рр. Критерієм періодизації обрано воєнно-політичний зміст подій, характерний для кожного періоду.

Встановлено, що в основі організаційної структури монгольського війська був військово-адміністративний десятковий принцип комплектування з жорсткою військовою дисципліною та єдиноначальністю по всій вертикалі управління. На чолі

всього війська стояв Великий хан, який мав необмежену, абсолютну військову владу. Його опорою була 10-тисячна гвардія (кешіктен), що складалася з привілейованих, ретельно відібраних воїнів. Кращі і найвідданіші з них входили в юрт-джі (колективний орган), який ухвалював важливі військово-стратегічні рішення.

Вищим тактичним з'єднанням у монгольському війську був тумен (тьма), який нараховував 10 тис. воїнів. Він вирішував завдання як самостійно, так і в складі всього угруповання військ, що діяло в битві. На чолі тумена стояв темник, якого призначав особисто Великий хан. У мирний час темник командував військом і виконував військово-адміністративні функції на території тумена. Під час війни на нього покладалася функція лише командира, а на місцях його функції виконували заступники.

У дисертації підтверджено висновки попередників, що основною військовою частиною у війську була тисяча, комплектування якої здійснювалася на основі територіально-племінного принципу. Його очолював тисячник, призначений особисто Великим ханом з того племені, більшість з якого утворювала дана тисяча. Свої тактичні завдання тисяча вирішувала як самостійно, так і в складі тумена.

Основним тактичним підрозділом у складі тисячі була сотня, що комплектувалася за родоплемінним принципом, який дозволяв зберігати всередині неї як родові, так і племінні зв'язки між воїнами. На чолі сотні стояв сотник, призначення якого здійснювалося за тими ж правилами, що і призначення командира тисячі. Сотня вирішувала тактичні завдання в складі тисячі і самостійно. Іноді сотня ділилася на півсотні, в яких, у свою чергу, для виконання окремих завдань виділялися групи з кількох вершників.

Найменшою тактичною одиницею у війську був десяток воїнів, в основі комплектування якого лежав родовий принцип. Командиром десятки обирали найавторитетнішого члена роду. Це був єдиний виборний командир у складі всієї структури монгольського війська. Воїни десятка були кращими представниками свого роду, його боєздатність була, як правило, на достатньо високому рівні.

Основним родом військ у монгольській армії була кіннота, що поділялася, залежно від призначення, озброєння і вирішуваних завдань, на легку і важку, питома вага, яких відповідно становила 60% і 40%. Саме кіннота відігравала головну роль у вирішенні стратегічних і тактичних завдань. Піхота була допоміжним родом військ. Вона не входила до складу регулярної армії, а мала статус ополчення. У 1220-ті роки монгольська армія була чітко структурована і складалася як з основних, так і спеціальних родів військ (служб).

Виявлено, що велику увагу монголи приділяли військовому навчанню населення та підготовці війська. Військова підготовка починалася з дитинства і носила характер як індивідуальної (для вироблення і вдосконалення базових військових навичок і умінь), так і колективної (навчання й удосконалення вмінь діяти у складі підрозділу). Відповідні вміння і навички відпрацьовувалися шляхом спеціального навчання, в побутовому житті та господарській діяльності, під час підготовки та проведення різноманітних змагань і турнірів.

З'ясовано, що в монгольській армії ретельно здійснювався відбір командних кадрів. Основною вимогою при цьому слугували особисті якості воїна, його бойові здібності, вміння здійснювати керівництво і підтримувати дисципліну, а не походження або вислуга років. При відборі командирів зверталася увага на наявність такої

якості як розуміння потреб рядового воїна.

Відмінними властивостями монгольських воїнів були наполегливість у досягненні мети, внутрішня дисциплінованість і вміння діяти в складі групи. Помітну роль у підтримці дисципліни відігравала й система покарань за її порушення.

Встановлено, за роки від створення в 1206 році Монгольської імперії і до виникнення у 1243 році Золотої Орди, значні зміни відбувалися в кількісному і етнічному складі монгольського війська. За часів Чингізхана комплектування війська здійснювалося виключно із монгольських племен, юнаками й чоловіками віком від 15 до 60 років. Кількісний склад монгольського війська не перевищував 100 тис. осіб. Через 5 років воно нараховувало вже 150 тис. осіб, в якому власне монголів було 75% (115 тисяч). До 1218 року загальна чисельність монгольської армії досягла 200 тис. осіб, з яких до 30% були представники підкорених народів. У подальшому збереглися обидві тенденції: збільшення загальної кількості війська, і зниження питомої ваги власне монголів, при збільшенні в його складі частки представників інших, головним чином підкорених, племен і етносів.

Озброєння монгольського війська в досліджуваній період являло собою комплекс різних видів холодної зброї та засобів індивідуального захисту воїна в бою. За своїм призначенням зброя поділялася на легку і важку, а також облогову і штурмову.

Основною тенденцією монгольського озброєння в досліджуваній період був пріоритетний розвиток зброї дистанційного бою; заміна зброї ближнього бою більш легкою (заміна меча шаблею); підвищення бронепробивних якостей різних видів зброї для ефективної боротьби із захищеним противником; широке застосування під час оволодіння фортецями спеціального штурмового й облогового озброєння і військової техніки: стрілометів, катапульт, стінобитних засобів і спеціальних веж та ін.

З'ясовано, що для захисту воїна в бою широко застосовувалося захисне озброєння. До нього відносилися натільні обладунки, щити, головні убори з різними деталями і пристосуваннями. Найбільш вживаними і надійними у захисті були: панцирі, шоломи, щити, кольчуги і лати. Для захисту коня воїна в бою застосовувалися панцирі (кояр), маски і личини, наголів'я, що виготовлялися з товстої шкіри або металу.

У дисертації визначені і розкриті завдання, цілі та зміст воєнної стратегії Монгольської імперії. Військово-політична мета монгольських правителів полягала у завоюванні території найближчих сусідів, об'єднанні кочових племен і розширенні власних кордонів, створенні передумов для утворення світової імперії. Зміст стратегічних завдань визначався вибором противника для першочергового удару, способів його розгрому і переліком підготовчих заходів щодо проведення основних кампаній. Форми і способи стратегічних дій у кожній кампанії визначалися цілями кампаній і факторами, що впливали на їх проведення. З огляду на відсутність єдності передбачених для завоювання сусідів і слабкість їх військ, Чингізхан здійснив їх розгром по частинах протягом кількох років, застосовуючи такі стратегічні форми, як походи і воєнні кампанії. Основними способами стратегічного застосування військ були стратегічний клин або стратегічне оточення.

Монгольське військо широко застосовувало стратегічну розвідку, захоплення й утримання стратегічної ініціативи, ухилення від генеральних битв за несприятливих умов, використовувало стратегічну раптовість і віроломство, ретельне маскуванню, удари переважаючими силами, розгром противника по частинах, дезорганізація

оборони противника внутрішньо-підривною діяльністю і терором, прагнення залучити на свій бік представників знаті, чиновників і воєначальників протилежного боку. У цьому також полягали особливості монгольської стратегії.

Здатність монгольської армії обходитися без комунікацій забезпечувалася витривалістю людського і кінного складу, їх звичкою до найважчих випробувань, а також залізна дисципліна, що панувала в армії. За таких умов багаточисельний загін долав безводні пустині, безкраї степи, високі гірські хребти та широкі водні перешкоди, які для інших армій вважалися непрохідними.

Під час планування та проведення походів серйозна увага приділялася вивченню стану оперативного обладнання місцевості передусім стану комунікацій. Їх захопленню й утриманню, охороні та відновленню у Монгольській імперії надавалося стратегічне значення. Водночас, маневрене, кероване монгольське військо неодноразово демонструвало приклади тимчасового виходу з головних комунікацій, здійснення широкого, раптового маневру, особливо на відкритій степовій місцевості, що дозволяло їм завдавати удари по противнику з непередбачуваних ним напрямків, з'являтися в глибині його території, здійснювати глибокий маневр, обходячи головні угруповання його військ.

У військових походах монголи накопичили значний досвід подолання серйозних водних перешкод, у чому досягли високої майстерності. Переправи через великі і глибокі річки відбувалися уплав. Здатність уміло долати природні перешкоди, переносити труднощі дозволяла монгольському війську демонструвати небачену маршову швидкість понад 100 км на добу та здатність захоплювати й утримувати стратегічну і тактичну ініціативу, створюючи для противника ситуацію невизначеності, раптово з'являючись у тих районах і на таких напрямках, на яких противник їх не очікував.

Розвиток тактики монгольських військ відбувався завдяки удосконаленню бойових порядків, прийомів і способів ведення бою. Бойові порядки відповідали таким вимогам: простота, функціональна ефективність, стійкість в обороні, велика ударна сила в наступі. Ці вимоги забезпечувалися багатoeлементною, глибоко-ешелонованою побудовою військ з концентрацією сил на вирішальних напрямках.

Способи і тактичні прийоми оволодіння фортецями майже за 40 років, набули значного розвитку й удосконалення. Від найпростіших тактичних прийомів на початку XIII ст. мистецтво оволодіння фортецями до 1240-х років прийшло до найдосконаліших на той час прийомів і способів, завдяки яким монголи оволодівали містами й фортецями, навіть у гірських, недоступних проходах. До цього часу була створена необхідна матеріальна база оволодіння фортецями. Свою облогу (метальну) техніку монголи стали застосовувати навіть у польових битвах. Проте подібна тактика не набула широкого використання.

Отже, дослідження розвитку воєнного мистецтва, військового будівництва, озброєння і військової техніки монгольського війська дозволяє зробити висновок про незмінність їх базових принципів незалежно від історичної доби і рівня розвитку засобів збройної боротьби. Змінюються лише технологічні способи їх реалізації. Досвід будівництва монгольської армії, її воєнне мистецтво, характерні риси й особливості не втратили свого значення і в наш час. Це стосується насамперед принципів воєнного мистецтва, окремих способів воєнних (бойових) дій та уроків, які слід враховувати

державі, Збройним Силам й українському суспільству в умовах “гібридної війни”, яку розв’язала проти України Російська Федерація.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків можуть бути дослідження та систематизація матеріалів з вивчення організації та воєнного мистецтва війська Золотої Орди; організації, озброєння і воєнного мистецтва війська імперії Тамерлана; зброярства Монгольської імперії тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях

1. Мамедов А. А. Управление, организация разведки и проведение марша монгольскими войсками / А. А. Мамедов // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2013. – № 2 (8). – С. 35–41.

2. Мамедов А. А. Стратегия и тактика армии Монгольской империи / А. А. Мамедов // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2013. – № 3 (9). – С. 124–133.

3. Мамедов А. А. Снаряжения и запасы монгольских воинов / А. А. Мамедов // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2013. – № 4 (10). – С. 69–77.

4. Мамедов А. А. Особенности организации боевой подготовки воинов монгольской армии / А. А. Мамедов // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2014. – № 1 (11). – С. 11–18.

5. Мамедов А. А. Военная организация Монгольской империи / А. А. Мамедов // Современный научный вестник: науч.-теоретич. и практ. журнал. (Серия: история, право). – Белгород: Руснаучкнига, 2014. – № 16 (212). – С. 37–45.

6. Мамедов А. А. Защитный доспех и снаряжение боевого коня монгольских воинов / А. А. Мамедов // Сходознавство: зб. наук. праць Ін-ту сходознавства імені А. Кримського НАН України. – 2015. – № 71–72. – С. 11–23.

7. Мамедов А. А. Военное дело Монгольской империи в первой половине XIII века: историография / А. А. Мамедов // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2015. – № 4 (18). – С. 77–89.

Праці, в яких додатково відображаються результати дослідження

8. Мамедов А. А. Развитие оружия монголов на завоеванных землях / А. А. Мамедов // Воєнно-історические чтения: II-я Междунар. науч.-практ. конф., 17–19 февраля 2014 г.: тезисы доклад. – Керчь, 2014. – С. 65–74.

9. Мамедов А. А. Тактика осады укреплений и осадные технологий в период становления Монгольской государственности / А. А. Мамедов // IV-й симпозиум молодых ученых “Орджоникидзе-2013”, 21–22 октября 2013 г.: сб. осн. науч. доклад. – Симферополь, 2014. – С. 101–118.

АНОТАЦІЯ

Мамедов А. А. Організація, озброєння та воєнне мистецтво війська Монгольської імперії у першій половині XIII сторіччя. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія. – Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Київ, 2016.

У дисертації з урахуванням досягнень вітчизняної та зарубіжної історіографії на достатній і репрезентативній джерельній базі, викладені основні результати, які полягають у запропонованій та обґрунтованій автором періодизації розвитку військової справи монголів у першій половині XIII ст. і хронології їх походів; розкритті змісту організаційних основ монгольської армії і на цій базі виявлені тенденції його розвитку, встановлені та розкриті характерні риси й особливості організації та озброєння монголів, їх стратегії і тактики у досліджуваній період.

Визначено й систематизовано способи і тактичні прийоми польових битв (боїв), облоги, штурму та оволодіння фортецями монголами; розкрито підходи до підготовки військ, розвиток й удосконалення індивідуальних бойових якостей монгольських воїнів; проведено авторські підрахунки кількісного й етнічного складу війська Монгольської імперії під час завойовницьких походів у першій половині XIII ст.

Ключові слова: армія монголів, бойовий порядок, бойова підготовка, битва, військова кампанія, військова організація, воєнне мистецтво, курултай, монголи, монгольське військо, озброєння, облогова техніка, стратегія і тактика, Чингізхан.

АННОТАЦИЯ

Мамедов А. А. Организация, вооружение и военное искусство войска Монгольской империи в первой половине XIII века. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 20.02.22 – военная история. – Национальный университет обороны Украины имени Ивана Черняховского, Киев, 2016.

В диссертации с учетом достижений отечественной и зарубежной историографии, на достаточной и репрезентативной источниковой базе, изложены результаты исследования, которые состоят в предложенной и обоснованной автором периодизации развития военного дела монголов в первой половине XIII века и хронологии их походов; раскрытии содержания организационных основ монгольской армии и на этой базе определены тенденции его развития, установлены и раскрыты характерные черты и особенности организации и вооружения монголов, особенности их стратегии и тактики в исследуемый период.

Установлены и систематизированы способы и тактические приемы полевых битв (боев), осады, штурма и взятия крепостей монголами; раскрыты подходы к подготовке и обучению монгольских войск, развитию и совершенствованию индивидуальных боевых качеств монгольских воинов; проведены авторские подсчеты количественного и этнического состава войска Монгольской империи во время завоевательных походов в первой половине XIII века.

В диссертации доказано, что основным родом войск в монгольской армии была

конница, которая разделялась, в зависимости от назначения, вооружения и решаемых задач, на легкую и тяжелую, удельный вес которых соответственно составлял 60% и 40%. Именно конница сыграла главную роль в решении стратегических и тактических задач. Пехота была вспомогательным родом войск и в состав регулярной армии не входила, а имела статус ополчения. Установлено, что за период 1206–1243 гг. произошли большие изменения в количественном и этническом составе монгольского войска. Количественно монгольское войско достигало 100 тыс. человек. Через 5 лет оно насчитывало уже 150 тыс. человек, в котором собственно монголов было 115 тысяч. К 1218 году общая численность монгольской армии достигала 200 тыс. человек, из которых до 30% были представители покоренных народов. В дальнейшем сохранились обе тенденции: увеличение общего количества войска и снижения удельного веса собственно монголов при увеличении в его составе части представителей других, главным образом покоренных, племен и этносов.

Исследования развития военного искусства, военного строительства, вооружения и военной техники монгольского войска позволяет сделать вывод о неизменности их базовых принципов независимо от исторической эпохи и уровня развития средств вооруженной борьбы. Изменяются только технологические приемы их реализации. Опыт строительства монгольской армии, ее военное искусство, характерные черты и особенности не потеряли своего значения и в наше время.

Ключевые слова: армия монголов, боевой порядок, боевая подготовка, сражение, военная кампания, военная организация, военное искусство, курултай, монголы, монгольское войско, вооружение, осадная техника, стратегия и тактика, Чингисхан.

ANNOTATION

Mamedov A. A. Organization, Armament and Military Art of the Mongol Empire Army in the first half of the XIII century. – Manuscript.

The dissertation on gaining of academic degree of Candidate of History Science on specialty 20.02.22 – Military History. – National Defence University of Ukraine named Ivan Cherniakhovskiy, Kyiv, 2016.

Built on efficient and representative source basis and taking into consideration national and international historiography the dissertation offers following key results: author's proposed and justified periodization of development of the Mongol military affairs in the first half of the XIII century and their military campaigns chronology; revealed meaning of organizational fundamentals of the Mongol army and related tendencies of its development, discovered characteristics and particularities of the Mongol organization and armament, the Mongol strategy and tactics in the studied period.

Defined and systemized ways and tactics of field battles (engagements), sieges, assaults and takings of fortresses by the Mongols; disclosed approaches to training of the Mongol warriors, improvements of their fighting capabilities; author's estimates of quantitative and ethnical composition of the Mongol Empire army during their conquest campaigns in the first half of the XIII century.

Key words: Mongol army, order of battle, combat training, battle, military campaign, military organization, military art, kurultai, Mongols, Mongol army, armament, siege equipment, strategy and tactics, Genghis Khan.